

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

**за темами 10-11: «Становлення та оформлення буржуазної
державності в Європі та Північній Америці»**

081 Право (правозастосування)

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 _№ 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 18.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор **Кириченко В. Є.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Зайцев Л.О.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвіненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції

I. Англія. .

- 1) Виникнення буржуазної держави.
- 2) «Акт про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями» - Habeas Corpus Act, 1679 р.
- 3) «Славна революція» 1688 р. в Англії. «Білль про права» 1689 р. «Акт про уложення» 1701 р..
- 4) Виборчі реформи ХІХ сторіччя в Англії.

II. США.

- 1) **Війна за незалежність. Декларація незалежності США 4 липня 1776 р.**
- 2) «Статті конфедерації» 1781 р.
- 3) Конституція США 1787 р.
- 4) «Білль про права» 1791 р.

III. Франція.

- 1) Велика Французька революція 1789 – 1794 рр.
- 2) Конституційна монархія.
- 3) Жирондистська республіка.
- 4) Якобінська диктатура.
- 5) Директорія.

IV. Німеччина.

- 1) Конституційна хартія Пруссії 31 січня 1850 р.
- 2) Об'єднання Німеччини. Конституція 1871 р.

Рекомендована література:

Основна:

1. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підруч. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ін Юре, 2003.
2. Історія держави і права зарубіжних країн / Під ред. Л. М. Мймескулова. - Х, 2011.
3. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. Гончаренка В.Г. - К., 1998.- Т. 1 і 2.
4. Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран / под ред. Л.Н.Маймескулова. – Х., 2011.
5. Антология мировой правовой мысли. В 5 т. – М. : Мысль, 1999.

Додаткова:

1. Батыр К.И. Всеобщая история государства и права. - М., 2001.
2. Беляева Г.П., Ливанцев К.С., История государства и права зарубежных стран. - Л., 1967.

3. Водопьянов В. П. История государства и права зарубежных стран. Конспект лекций. – М.: Приор, 2003. – 176 с.
4. Глиняный В. П. История государства и права зарубежных стран. – Ч. 1. – Х.: Одиссей, 2001. – 828 с.
5. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства. – М.: Норма, 2004. – 730 с.
6. История государства и права зарубежных стран / Под ред. П.Н.Галанзы. 1963 и 1969 гг.
7. Косарев А. И. История государства и права зарубежных стран. – М.: Норма, 2003. – 464 с.
8. Крестовская. История государства и права зарубежных стран. Практикум. – Х.: Одиссей, 2002 – 428 с.
9. Макаrchук В. С. Загальна історія держави та права зарубіжних країн. – К.: Ін Юре, 2001. – 624 с.
10. Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права. В 2-х т. – М.: Тон-Остожье. 2001. – 528 с.
11. Прудников М. Н. История государства и права зарубежных стран. – М.: Феникс, 2003. – 384 с.
12. Рамазанов А. Х., Халифаева А. К. История государства и права зарубежных стран. Краткий курс лекций. – М.: Юрист, 2004. – 157 с.
13. Рубаник В. Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн. – Х.: Одиссей, 2003. – 386 с.
14. Томсинов В. А. Всеобщая история государства и права. В 2 т. Т. 1. – М.: Зерцало, 2002. – 640 с.
15. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. – Київ, 2002.
16. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. – М.: Велби, 2002. – 592 с.
17. Чибиряев С. А. История государства и права зарубежных стран. – М.: Былина, 2002. – 472 с.
18. Аннерс Эрик. История европейского права /РАН, Институт Европы; Шведская королевская академия наук / Р. Л. Валинский (пер. со швед.). – М.: Наука, 1999. – 395 с.
19. Барг М.А. Кромвель и его время. – М., 1980.
20. Батыр К.И. Декларация прав человека и гражданина 1789 г. // Сов. гос. и право. – 1980. – № 2. – С. 108-113.
21. Батыр К.И. История государства и права Франции периода буржуазной революции 1789-1794 гг. – М., 1984. – 81 с.
22. Бельсон Я.М., Ливанцев К.Е. История государства и права США. – Л., 1982. – 166 с.
23. Бэррес Р. Документы Американской революции. – М., 1994. – 220 с.
24. Война за независимость и образование США. – М., 1976. – 551 с.
25. Война за независимость и образование США. – М., 1976. – 551 с.
26. Вопросы государства и права во французской буржуазной революции XVIII в. – М., 1940. – 215 с.

27. Галкин И.С. Создание Германской империи 1815-1871 гг. – М., 1986. – 286 с.
28. Гизо Ф. История английской революции. – Ростов-на-Дону, 1996. – Т. 1, 2.
29. Гутнова Е.В. Возникновение английского парламента. – М., 1960.
30. Государство и право Парижской коммуны. – М., 1971. – 223 с.
31. Документы истории Великой французской революции: В 2 т. – М., 1990-1992.
32. Жидков О.А. История буржуазного права. – М., 1971. – 157 с.
33. История буржуазного конституционализма XVII-XVIII вв. / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 1983. – 290 с.
34. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. – М., 1957. – 344 с.
35. Лавровский В.М. Сборник документов по истории английской буржуазной революции XVII в. – М., 1973. – 205 с.
36. Ливанцев К.Е. История буржуазного государства и права. – М., 1986. – 286 с.
37. Павлова Т.А. Вторая английская республика (1659-1660 гг.). – М., 1974. – 224 с.
38. Ревуненков В.Г. Очерки по истории Великой французской революции 1789-1799. – Л., 1989. – 535 с.
39. Утевский Б.С. История уголовного права буржуазных государств. – М., 1950. – 423 с.
40. Хачатурян Н.А. Возникновение Генеральных штатов во Франции. – М., 1976. – 113 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. ООН // <http://www.un.org/ru/>.
2. ХРОНОС: ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ В ИНТЕРНЕТЕ // <http://www.hrono.ru/>.
3. «Египтологический Изборник» // <http://www.hist.msu.ru/ER/sources.htm>.
4. "Incunabula" // <http://incunabula1.narod.ru/temkatrus/antavt.htm>.
5. Государство и право народов Евразии // <http://forum-eurasica.ru/>.
6. Проект «Всемирная история» // <http://historik.ru>.
7. Internet Modern History Sourcebook // <http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook.asp>.
8. Електронна бібліотека підручників // <http://www.info-library.com.ua/>.
9. История Америки // <http://wiki.ru/history/america/>.
10. История США в документах // <http://www.grinchevskiy.ru/>.
11. Исторические источники на русском языке в Интернете (Электронная библиотека Исторического факультета МГУ им. М.В.Ломоносова) // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/index.html>.
12. "История на Vuzlib.net" // <http://www.history.vuzlib.org/>.

Текст лекції

I. Англія.

1) Виникнення буржуазної держави.

Англійський абсолютизм у XVI ст. оформився у вигляді „змішаної монархії”. Король контролював церкву, суд, армію, вищі адміністративні органи (палату феодалських зібрань та опікування), вирішував питання зовнішньої політики, торгівлі та промисловості.

Але жоден закон або прецедент у повному обсязі не визначали коло королівських прерогатив і меж їхнього застосування. З початком XVII ст. в Англії розгорілася політико-правова боротьба з питань парламентських привілеїв і королівських прерогатив. Проблема розмежування цих двох влад виникла не випадково. Верховна влада в Англії з моменту утворення парламенту була поділена на дві гілки – законодавчу, тобто парламент, який складався з короля, лордів і представників общин, та виконавчу, яка була представлена одним королем. Разом з тим парламент через так званий інститут парламентських комітетів часто виходив за межі повноважень суто законодавчої влади. Парламент і король не могли діяти один без одного достатньо ефективно, зіткнення між королем і парламентарями були практично передбачуваними.

Чому ж це відбулося в XVII ст.? До цього часу парламент Англії перестав бути „слухняним клубом для дебатів”. З 1529 р. палата общин стала працювати сесійно, у період реформації чисельність нижньої палати збільшилася з 296 до 462 депутатів, що суттєво змінило її соціальну структуру і, як наслідок, вона стала менш керованою. У 1559 р. депутати парламенту вперше ввели депутатську недоторканність на період виконання ними депутатських обов’язків, а також звільнили себе від відповідальності за дії та слова у стінах парламенту.

На початку XVII ст. в Англії влада перейшла до династії Стюартів. Яків I та Карл I, який змінив його, вважали себе необмеженими государями, здатними правити без парламенту і всупереч громадській думці.

Протистояння парламенту і Карла I Стюарта в 1628 р. вилилося у подання

Королю палатою общин „Петиції про право”. У ній, зокрема, говорилося про традиційні права і свободи підданих короля і прерогативи парламенту. Парламент через „Петиції” звертався до короля з проханням дотримуватися законності і не вдаватися до надзвичайних методів боротьби з противниками зовнішньої і внутрішньої політики короля.

Карл I затвердив Петицію шляхом резолюції, розпустив парламент й 11 років правив країною одноосібно. Статус закону цей документ одержав тільки 7 серпня 1641 р.

Зазнаючи фінансові ускладнення, Стюарти шукали нові джерела прибутків. Одним з них був продаж монополій. Буржуазія і нове дворянство (джентрі) конкурувати з монополіями не могли, а тому розорялися. Масове невдоволення викликали і примусові позики, які бралися королями без схвалення парламенту. Карл I обіклав „корабельними грошима” не тільки прибережні графства, але і внутрішні, які не одержували прибутків за рахунок моря. Не відставав від короля і його почет. Радник короля граф Страффорд своєю політикою уніфікації багатоконфесійної Ірландії та англіканської церкви спровокував ірландське повстання, яке почалося в 1641 р. Архієпископ Лорд намагався насадити релігійну одноманітність у Шотландії, яка в період Реформації перейшла до пресвітеріанського церковного устою. Тут вибори пресвітера відбувалися на загальних зборах віруючих. Їхня заміна священиками, які призначалися єпископом, але залежних від Короля, зруйнувало б демократичний устрій церковної організації. На цьому ґрунті 1637 р. шотландці вчинили заколот, для придушення якого у Карла I не знайшлося ні сил, ні грошей. Для одержання нових субсидій король 13 квітня 1640 р. скликав „Короткий парламент”, який не виправдав його сподівань, а тому 5 травня був розпущений. 3 листопада 1640 р. король був змушений утворити новий парламент, який одержав назву „Тривалого” і пропрацював до 1653 р.

Практично всі депутати парламенту виявилися носіями антиабсолюстських настроїв. Але в самому таборі опозиціонерів було три релігійно-політичних течії: пресвітеріани, індепенденти і левелери.

Пресвітеріани (вищі прошарки нового дворянства і буржуазії) стояли на позиціях конституційного монархізму і передбачали обмежитися тільки перетвореннями англіканської церкви на шотландський манер, вважаючи єпископів винними у всіх бідах підданих короля. Керівництво революційним парламентом здійснювалося до 1648 р.

Середнє і дрібне дворянство, а також міська буржуазія, очолювана О.Кромвелем, опинилася в таборі індепендентів. Їхніми вимогами було встановлення самостійності парламенту, проголошення буржуазно-демократичних прав і свобод, ліквідація централізованої церкви і створення незалежних від держави релігійних общин. Індепендентський республіканізм базувався на принципах рівності законодавчої і виконавчої влади.

Завдяки О.Кромвелю встановлена індепендентами в 1649 р. республіка через декілька літ переродилася у військову диктатуру.

Частина середнього класу Англії за підтримки заможного селянства і ремісників сформувала свою течію. Левелери стояли на позиціях радикального переустрою країни: встановлення демократичної республіки з чітким розподілом влади на законодавчу, виконавчу і судову, введення всезагального виборчого права для чоловіків, прийняття писаної конституції, відміна десятини й обгороджування. Їхні ідеї були викладені в маніфесті „Народна угода” 1647 р.

Перше засідання парламенту ознаменувало собою початок революції, яка пройшла у своєму розвитку такі етапи:

1. 3 листопада 1640 р. – 22 серпня 1642 р. – конституційний період.
2. 1642 – 1647 рр. – перша громадянська війн.
3. 1647 – 1649 рр. – друга громадянська війна і поглиблення буржуазних демократичних перетворень.
4. 1649 – 1653 р. – індепендентська республіка.
5. 1653 – 1658 рр. – диктатура О.Кромвеля, яка створила передумови для реставрації монархії.

„Тривалий парламент” розпочав свою роботу 3 листопада 1640 р. і прийнявся за зруйнування структури, що історично склалася у верховній

державній владі.

Першим актом парламенту став „Трирічний акт” від 15/25 лютого 1641 р. Безпарламентське правління тепер не могло перевищувати трьох років. Було значно розширене коло осіб, які наділялися правом ініціювати скликання парламенту. Якщо король не бажав або забув це зробити по завершенню трьох років з дня останнього засідання попереднього парламенту, то таке право переходило до лорд-канцлера, пера і шерифів. Королю закон забороняв розпускати парламент раніше, ніж за 50 днів з початку засідання.

У травні 1641 р. „Трирічний акт” було доповнено досить цікавим законом, який забороняв королю розпускати діючий парламент без його (парламенту) на те згоди. Таким чином строк роботи антиабсолюстськи налаштованого парламенту був необмежений.

Весною цього ж року парламентарі вирішили встановити подвійний контроль над армією – королівський та парламентський. Командири армій могли виконувати тільки ті накази короля, які були схвалені парламентом. Ненависні англійському народові радники короля граф Страффорд та архієпископ У.Лодд були, за рішенням парламенту, заарештовані і страчені.

У липні парламентським актом були скасовані всі надзвичайні карні трибунали, а також ліквідована „Зіркова палата” і „Висока комісія”. Таємна рада була позбавлена судових повноважень, а у сфері управління її компетенції були значно обмежені.

Парламентарі обмежили і королівські прерогативи у сфері самостійних грошових обкладень. Збирання „корабельних грошей”, безконтрольне збирання потонної і пофунтової платні були оголошені незаконними податками.

За лютий – серпень 1647 р. при цілковитій згоді обох палат парламент суттєво позбувся своїх позицій у політичній системі. У країні фактично виникло двовладдя.

Парламентська опозиція, використовуючи прорахунки Карла I у внутрішній і зовнішній політиці, а саме в такому становищі опинився король після початку заколотів в Ірландії, які вилилися у криваву різанину ірландцями-

католиками англійських колоністів-протестантів, здійснила спробу значно глибших перетворень в англійській політичній системі. Про це прямо говориться у „Великій ремонстрації”. Документ складався з 204 статей і повинен був не допустити зловорожі і згубні наміри знешкодження основних законів і принципів правління, на яких твердо стоять релігія і правосуддя королівства. Разом з тим Ремонстрація дозволяла нижній палаті парламенту вилучати з королівської адміністрації небажаних їй осіб будь-якими, у тому числі і позаправовими, засобами. Палата общин узаконила просту підозру в якості підстави для винесення вироку і дозволяла королю призначати на відповідальні посади тільки тих осіб, яким довіряли парламентарі.

Палата общин затвердила „Ремонстрацію” більшістю в 11 голосів, що свідчило про суттєві відмінності у поглядах членів нижньої палати парламенту з приводу шляхів захисту миру і безпеки англійського королівства.

Карл I здійснив невдалу спробу арештувати авторів Ремонстрації, звинувативши їх у державній зраді. Палата общин, оголошуючи перерву у своїх засіданнях, зробила неможливим арешт тих, хто звинувачувався, у залі засідань. Дізнавшись про підтримку „зрадників” владою і мешканцями Лондона, король у січні 1642 р. полишив Лондон і переїхав до Оксфорда. У країні фактично було створено два центри влади, які контролювали різні території країни.

Перша значна битва парламентського ополчення та армії короля відбулася у жовтні 1642 р. Ополченням парламенту до 1645 р. бездарно керували пресвітеріани (верхівка буржуазії і джентрі). У квітні 1645 р. парламент прийняв ордонанс про самозречення. Результатом стало усунення з армії зі всіх керівних посад членів обох палат. Армія стала професійною, до неї набирали тільки тих, хто міг придбати обмундирування і спорядження (в основному це були заможні селяни). Офіцерські посади займалися за принципом професіоналізму та здібностей. Армія стала боєздатною і дисциплінованою. У 1649 р. парламент одержав перемогу над королем. Побоюючись полону, Карл I утік до Шотландії.

Першу громадянську війну можна оцінити і як період суттєвих соціально-економічних перетворень. Парламент ліквідував єпископат, ввів

пресвітеріанство в англійській церкві, конфіскував власність церкви і прихильників короля. У результаті розпродажу новими власниками земель роялістів стали самі парламентарі і фінансова буржуазія, яка заповідливо виділила гроші парламенту на боротьбу з королем. У країні були відмінені будь-які обмеження в поземельних відносинах. Вони зберігалися тільки для копільгольдерів. Усі феоди на підставі загального права перетворювалися на вільне утримування, тобто у приватну власність. Обгороджування селянських земель було визнано законним. Це стало результатом того, що англійські селяни уже давно ділилися на заможних, середняків і бідноту. І в ході революції не змогли висунути певні вимоги загального характеру.

У 1647 р. парламент, сплативши Шотландії 400 тис. фунтів стерлінгів, зміг повернути Карла I до Лондона. З його поверненням між пресвітеріанським парламентом і короною розпочався новий конфлікт, який поглибився протистоянням парламенту та армії, керівництво якою здійснювали індепенденти. Скориставшись ситуацією, Карл I розв'язав нову громадянську війну, що призвело до переходу ініціативи до народних мас і поширенню по країні республіканських та зрівнювальних ідей.

Завдяки союзу індепендентів та левелерів О.Кромвелю вдалося отримати перемогу не тільки над королем, але і над пресвітеріанською верхівкою парламенту, яка виношувала наміри відновити монархію.

30 січня 1649 р. з порушенням будь-яких правових формальностей при здійсненні так званого суду Карлу I винесли вирок і стратили. У березні парламент своїм актом скасував звання короля і Палату лордів, а 19 травня 1649 р. Англія була проголошена республікою. Влада перейшла до однопалатного парламенту і Державної ради. Але фактично всі важелі управління країною опинилися у військової ради, якою керував О.Кромвель.

Керівники республіки розв'язали війну в Ірландії, яка призвела до чергового збагачення парламентаріїв за рахунок земель ірландців, а також було проведено конфіскацію земель корони і роялістів, реформовано судочинство і всіляко захищалися радикально-пуританські вірування, залишаючи без уваги

соціально-економічні проблеми.

За роки республіки земельна власність була перерозподілена таким чином, що вона опинилася в руках нових політичних лідерів-індепендентів. У цьому плавні їхні інтереси суттєво наблизилися до інтересів колишніх супротивників - пресвітеріан. Й одні, й інші бажали припинити революцію з її зрівнювальними і демократичними умовами.

У 1653 р. в країні було встановлено новий політичний режим. Рада офіцерів розігнала тривалий парламент і передала владу О.Кромвелю. Лорд-протектор поділив законодавчу владу з однопалатним парламентом, який обирався на підставі високого майнового цензу, виконавчу – з Державною радою. Лорду-протектору належала і судова влада. „Знаряддя управління”, яке сформувало нову форму правління, безпосередньо назвало ім'я першого лорда-протектора О.Кромвеля, який наділявся практично королівськими правами пожиттєво. У 1657 р. О.Кромвель погодився повернути двопалатну парламентську систему в обмін на спадкову передачу протекторату. Члени так званої другої палати парламенту призначалися самим лордом-протектором.

У 1658 р. О.Кромвель помер, і на деякий час влада перейшла до його сина. За період його правління до парламенту повернулися практично всі члени „тривалого парламенту”, який весною 1660 р. прийняв рішення про саморозпуск і передачу влади Стюартам в особі Карла II, сина страченого короля.

Верхівка джентрі та буржуазії, повертаючи владу Стюартам, розраховувала на збереження революційних завоювань і встановлення обмеженої (конституційної) монархії, про що і було сказано в підписаній Карлом II Бредській декларації. Король обіцяв визнати свободу віросповідання, не переслідувати учасників революції і зберігати за новими власниками землі, придбані в період революції і протекторату. Карл II, ставши королем, забув про дані обіцянки. Протягом кількох років країна повернулася до старих традицій: була відновлена дореволюційна виборча система, англіканська церква, єпископат, палата лордів, таємна рада і багато інших державних органів періоду абсолютизму. Король побоявся відроджувати „Зоряну палату” і „Високу

комісію”. При Карлі II держава покровительствувала католикам, які під час революції всіляко підтримували Стюартів. Вибори до нижньої палати парламенту були проведені тільки в 1661 і 1679 рр., хоча, за законом, вони повинні були проводитися щорічно. Незважаючи на те, що в так званому „кавалерійському парламенті”, який беззмінно працював 17 років, більшість належала прихильникам короля, парламентарі таки досягли впорядкування так званого цивільного аркуша, в якому фіксувалися суми, що виділялися щорічно на утримання монархії і пошту. У період правління Карла II в Ірландії та Шотландії були відновлені парламенти і припинилася роздача монополій. У самому ж парламенті Англії утворилися два політичних угруповання – прокоролівська одержала назву торі і більш ліберальна – вігі.

Вибори 1679 р. забезпечили вігам, які були проти передачі влади Якову II, більшість у парламенті. Побоюючись можливих репресій з боку спадкоємця, в цьому ж році прийняли Акт про захист особистості (Habeas Corpus Act). Слід відзначити, що, прийнятий для захисту депутатів від незаконних арештів і переслідувань з боку корони, цей закон через побоювання бути оштрафованими або звільненими суддями застосовувався до всіх затриманих.

Акт 1679 р. , як і Велика хартія вольностей, увійшов до так званої неписаної конституції Англії. Завдяки йому в країні зародилися елементи демократичного і справедливого правосуддя, визнавалася презумпція невинності і законності при затриманні.

Дії даного закону могли бути призупинені тільки постановою самого парламенту.

У 1685 р. новим королем Англії став Яків II, відвертий прихильник католицизму, ініціатор повернення короні і роялістам власності, віднятої під час революції.

Спільна для торі і вігі небезпека перерозподілу власності сприяла їхньому об’єднанню, і в 1688 році вони здійснили державний переворот, який одержав назву „славетної революції”, і замінили Якова II більш поступливим монархом. Вільгельм Оранський, чоловік доньки Якова II Марії, погодився на будь-які

умови, аби стати королем Англії. Підписаний ним у 1689 р. „Білль про права” та „Акт про уложення”, або як його ще називають „Акт про престолоуспадковування”, 1701 р. заклали основи конституційної монархії. Білль про права закріпив верховенство парламенту у сфері законодавства і фінансів, встановив свободу слова для парламентаріїв і виключив будь-яке їхнє переслідування за висловлювання у стінах парламенту. Королю заборонялося самостійно призупиняти дії законів, прийняв тих парламентом, звільняти кого б то не було з-під дії законів, самостійно займатися зборами на користь корони, визначати чисельність армії.

У Біллі також говорилося і про те, що парламент повинен скликатися досить часто. У 1694 р. було прийнято закон, який визначав строк повноважень знову обраного парламенту на три роки. У 1716 р. він був збільшений до семи років.

„Акт про уложення” 1701 р. визначав порядок успадковування Англійської корони і знову підтвердив вимогу до королівської персони діяти тільки у межах закону, сповідувати канони англіканської церкви. Закон зберігав за короною право призначати суддів, але зміщення їх з посади відбувалося на підставі постанови, прийнятої сукупно обома палатами парламенту, всі акти виконавчої влади потребували підпису відповідного міністра. В галузі фінансової політики затвердилося пріоритетне положення палати обшин, яка обиралася, над Палатою лордів.

2) «Акт про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями» - Habeas Corpus Act, 1679 р.

Після реставрації монархії в 1660 р. в англійському парламенті поступово утворюються два протидіючі угруповання – «торі», які виражали інтереси короля, придворної аристократії, а також частини джентрі, та «вігі», які об'єднали представників опозиції: купців, фінансову буржуазію, верхівку джентрі, промислову буржуазію. Значною перемогою «вігів» у цьому протиборстві став «Акт про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями» - Habeas Corpus Act, 1679 р.

Акт обмежив всевладдя короля і свавілля чиновників у галузі карного права і судовиробництва, проголосив недоторканість особи, а також принципи презумпції невинності, законності, оперативності правосуддя. Це дозволяє вважати його найважливішим конституційним документом в історії Англії, поряд з Великою хартією вольностей 1215 р. Значення його полягає в карно-процесуальних гарантіях від необґрунтованих арештів та таємних розправ. Найважливіша з них полягала в тому, що акт передбачав відповідальність тюремників і суддів за порушення відповідних статей закону.

Але значення документа як чинного джерела юридичної практики було обмежене рядом обставин:

- 1) його дія могла призупинятися парламентом;
- 2) статті акту не розповсюджувалися на цивільні справи;
- 3) розмір застави, передбаченої законом для звільнення звинувачуваного на поруки, був значним, і далеко не кожен громадянин міг його сплатити.

«Habeas corpus act» від 26 травня 1679 р. став найважливішим джокументом англійської буржуазної революції, яка призвела до встановлення в політичній системі країни основ парламентаризму. Він поклав початок законодавчому обмеженню виконавчої влади в особі монарха і чиновників. Карно-процесуальні норми, сформульовані в акті, є основою карного судовиробництва в багатьох сучасних державах, включаючи західноєвропейські країни, Україну і США.

3) «Славна революція» 1688 р. в Англії. «Білль про права» 1689 р. «Акт про уложення» 1701 р.

У Бредській декларації 1660 р. Карл II обіцяв, що будуть вибачені учасники революції, а він не буде без парламенту вирішувати питання щодо утримання армії, земель роялістів тощо. Але з його приходом до влади починається феодальна реакція. Ліквідуються організації пресвітеріан та індепедентів, активні учасники революції кидаються до в'язниці. Відновлюється «Таємна рада» та інші надзвичайні органи (за виключенням одіозних «Зіркової палати» і

«Високої комісії»). Відновлюється у своїх правах англіканська церква. Таку ж політику продовжує натупник Карла II Яків II.

Така політика Стюартів призвела до короткочасного об'єднання «вігів» і «торі», які в 1688 р. здійснили дворцевий переворот з метою заміни Якова II більш поступливим монархом, який не порушував би права парламенту. Цей переворот одержав назву «Славної революції». На престол зійшов запрошений принц Вільгельм Оранський, зять Якова II, який утік з країни.

«Славна революція» завершила оформлення компромісу між провідними політичними силами країни: буржуазією й аристократією. Політична влада в центрі та на місцях залишалася в руках земельної аристократії в обмін на гарантії дотримання інтересів верхівки фінансової і промислової буржуазії. Цей консенсус позначив тенденцію еволюції англійської державості XVII – XIX ст. від дуалістичної до парламентської монархії. Юридично перерозподіл владних повноважень між королем і парламентом було закріплено в «Біллі про права» від 13 лютого 1689 р.

«Білл про права» став основою англійської конституційної монархії, закріпивши верховенство парламенту в галузі законодавства і фінансової політики. Мета документа, який спочатку називався «Декларацією прав», полягала в забезпеченні «відновлення і підтвердження давніх прав і вольностей», які були визначені ще Великою хартією вольностей 1215 р., «Петитцією про права» 1628 р. і найважливішими актами Англійської буржуазної революції.

«Білл про права» проголосив незаконними призупинення дії будь-якого законодавчого акту з ініціативи короля без згоди парламенту і стягнення зборів та податків без його санкції. Обмежувалися повноваження короля стосовно керівництва армією і флотом. Набір та утримання постійного війська в межах королівства в мирний час могли здійснюватися тільки зі згоди парламенту. Документ проголошував ряд цивільних і політичних прав: свободу слова (право звернення до короля з петиціями і проголошення незаконності переслідування за це), свободу волевиявлення, політичний плюралізм тощо.

«Білл про права» формулював принципи діяльності законодавчої влади в

системі державно-політичних органів: вільні вибори до парламенту, регулярність його скликання, незалежність від виконавчої влади тощо. Згодом ці положення були уточнені, і строк повноважень парламенту визначений спочатку в три роки, а потім – у сім. У VII статті «Білля» проводилася ідея підзаконності королівської влади, а XI стаття підкреслювала, що влада ця встановлюється в суспільстві в результаті досягнутого компромісу «на вічні часи за порадою і згодою духовних і світських лордів й общин, які засідають у парламенті...»

Таким чином, у реальній політичній практиці одержали втілення ідеї Дж.Мільтона і Дж.Локка щодо рівності перед законом і договірному походженню влади в суспільстві. Тенденція конституційного закріплення верховенства влади парламенту відбилася у змісті «Акту про уложення» від 12 червня 1701р. «Акт щодо майбутнього обмеження Корони та про краще забезпечення прав і свобод підданих» («Акт про уложення») уточнював і розвивав ряд положень «Білля про права» 1689 р., головним чином у галузі регулювання порядку престолонаслідування.

Необхідність подібного документа була викликана тим, що Вільгельм Оранський не залишив спадкоємців. Необхідно було запрошувати короля з іншої країни. Вирішено було зупинитися на кандидатурі німецького герцога Ганноверського Георга I. Щоб запрошення «іноземного» короля не нашкодило інтересам Англії, «Акт» містив ряд умов і вимог, яким повинен був відповідати претендент на англійський престол. Проголошувалася заборона на зайняття трона прихильником католицизму. Тепер королем Англії міг стати тільки прихильник англіканської віри. Крім того, королю заборонялося покидати країну без згоди парламенту, що можна розглядати як обмеження свободи пересування монарха. Він позбавлявся права помилювання стосовно осіб, притягнених до відповідальності на підставі імпічменту. «Акт» встановлював правило: якщо королем Англії буде «особа, народжена за межами Англії, Шотландії та Ірландії», то англійський народ не зобов'язаний воювати за його інтереси.

Крім регулювання престолонаслідування, документ надавав великого значення подальшому уточненню прерогатив законодавчої, виконавчої і судової

влади. Обмеження королівської влади виявилось в тому, що всі акти виконавчої влади, крім підпису короля, потребували підпису королівських міністрів (контрасигнатуре), за порадою і зі згоди яких вони приймалися. Цей принцип став важливою умовою становлення інституту «відповідальності уряду».

«Акт про уложення» значно змінював статус законодавчої і судової влади, виводячи її з-під впливу короля. Жодна особа, яка одержувала платню за посаду, підпорядковану королю, або пенсію від короля, не могла стати членом палати общин. Судді, які раніше підпорядковувалися королю і відповідали перед ним, не могли тепер бути позбавлені посади за його єдиним бажанням, крім як за поданням обох палат парламенту. Законодавче розмежування гілок влади з метою впровадження їхньої незалежності одна від одної зафіксовано в «Акті про посади» від 1707 р.

У заключній частині документа підтверджувався непохитний принцип підзаконності королівської влади.

Таким чином, на рубежі XVII – XVIII ст. в Англії одержали оформлення найважливіші принципи й інститути буржуазного державного права: верховенство парламенту в галузі законодавчої ініціативи, право парламенту втручатися в бюджет і визначати військовий контингент, принцип незмінності суддів, підзаконність усіх гілок державної влади, відповідальність уряду. Але остаточного розмежування повноважень законодавчої та виконавчої влади не відбулося, і дуалізм у політичній системі Англії продовжував зберігатися, що відповідало концепції єдиного парламенту, коли король і палати розглядалися як його елементи.

В умовах подальшого соціально-політичного розвитку відбувалося остаточне утворення парламентської монархії, ознакою якої було становлення «відповідальності уряду». Пов'язані з цим процесом зміни, як правило, не одержували оформлення у вигляді конституційних актів, а мали форму «конвенційних норм» (домовленостей). У цьому полягає унікальна особливість англійського конституційного права.

Монарх продовжував залишатися главою держави, усе більше

перетворюючись на символічного голову виконавчої влади. Прем'єр-міністр, який діє номінально «від імені короля», фактично набув статус самостійної політичної фігури. До політичної практики Англії увійшов принцип «король царює, але не править».

Більш чітке оформлення протягом XVIII ст. одержали принципи взаємостосунків парламенту та кабінету міністрів.

Протягом другої половини XVII - XVIII ст. в Англії в загальних рисах склалася система парламентаризму, остаточному закріпленню якої все-таки заважав феодальний характер формування нижньої палати парламенту. Цей недолік було усунено в ході виборчих реформ XIX – XX ст.

4) Виборчі реформи XIX сторіччя в Англії.

Депутати нижньої палати парламенту представляли в основному невеличкі міста і поселення (часто – «гнилі містечка»). Система виборів здійснювалася таким чином, що депутати фактично призначалися землевласниками. Лондон з напівмільйонним населенням мав лише чотири місця в парламенті, а в «кишенькових» містечках проживало 3 – 4 виборці, які обирали свого депутата. Депутатськими місцями часто торгували. До палати обшин могли бути обрані особи, які мали річний прибуток у містах не менше 500 фунтів, у селах – не менше 300 фунтів. Право обирати у 1832 р. мало лише 5 % дорослого населення (247 тис. чоловік). У 1793 р. депутатів було обрано 160-ма виборцями! Реформа 1832 р. ліквідувала 56 сільських «гнилих містечок», понизила ценз для виборців до 10 фунтів і передала містам 143 місця в палаті обшин. Право обирати одержало 376 тис. чоловік (з 12 мільйонів населення).

Демократизація виборчого права проявилася в реформі 1867 р., проведеної під впливом чартистського руху.

У результаті ще більше скоротилося представництво містечок і невеликих міст. Майновий ценз у графствах понизився до 5 фунтів стерлінгів річного прибутку, виборчі права одержали нові міські прошарки, у тому числі ремісники і робітники. Міста одержали 340 з 650 місць у палаті обшин, виборчий корпус досяг 3 мільйонів чоловік.

Виборча реформа 1884 – 1885 рр. усунула строкатість виборчих цензів і продовжила перерозподіл округів на користь великих міст. Представництво виборчих округів було суворо пропорційним чисельності населення. У результаті в Англії встановилося всезагальне чоловіче виборче право, яке в рівній мірі поширювалося на мешканців міст і графств. Вибори проходили за мажоритарною системою, коли мандат одержував депутат, який набрав відносну більшість голосів. У 1883 р. було прийнято закон про карну відповідальність за підкуп виборців. Реформи виборчого права відповідали проведенням раніше заходам щодо демократизації політичної системи Англії і сприяли наділенню реальною владою представників буржуазних кіл. У виборчому праві залишилися все-таки феодальні пережитки: жінки не мали виборчих прав, деякі категорії осіб мали подвійне представництво. Ці недоліки були усунені в Англії вже в ХХ ст.

II. США.

1) Війна за незалежність. Декларація незалежності США 4 липня 1776 р.

У результаті англійської колонізації до кінця XVII ст. у Північній Америці утворилося 13 колоній. Поступово вони набули значної відокремленості й самостійності від Англії. Відповідно до правового положення колонії поділялися на три групи:

- 1) володіння Великої Британії, де, хоча й існували двопалатні законодавчі збори, головна роль в управлінні належала королівським губернаторам, наділеним правом абсолютного вето (Массачусетс, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Нью-Гемпшир, Вірджинія, Джорджія, Північна і Південна Кароліна);
- 2) «власницькі» колонії, даровані королем у власність приватним особам (Пенсильванія, Делавер і Мериленд);
- 3) самоуправні колонії, в яких всі органи влади обиралися населенням (Род-Айленд і Коннектикут).

Незважаючи на зазначене різноманіття, внутрішня політична організація

колоній значно відрізнялася від державного устрою Англії і була більш демократичною. Політичні та економічні відносини з метрополією визначалися політикою штучного стримування розвитку північноамериканських колоній, зовнішня торгівля яких була цілком поставлена під контроль Англії. Побоячись появи в їхній особі могутнього конкурента на ринкові промислових і сільськогосподарських товарів, парламент Англії приймав закони, які придушували колоніальну промисловість і торгівлю. Зростало також військове та адміністративне пригнічення з боку метрополії, що стало важливою передумовою Війни за незалежність північноамериканських штатів.

Усвідомлюючи свої економічні й політичні інтереси, колоністи все більше прагнули до незалежності. Важливо відзначити, що в основному вони були людьми, опозиційно налаштованими до Англії, її політичним, релігійним, культурним традиціям. Їхні настрої сприяли зростанню об'єднувальних тенденцій, які проявилися у фактичному встановленні конфедеративних відносин між колоніями. Б.Франклін стає ініціатором перейменування колоній у штати.

Конфлікт між колоніями і метрополією набуває до 60-70 рр. XVIII ст. конституційно-правове забарвлення. За допомогою декларацій (найбільший резонанс у суспільстві викликали Декларації прав 1765 і 1774 рр.) колоністи прагнуть примусити Англію рахуватися зі своїми правами в галузі економіки, правосуддя і державного устрою.

У серпні 1774 р. законодавчі збори Вірджинії звернулися до всіх колоній із закликом скликати щорічні конгреси для обговорення загальних справ. 5 вересня у Філадельфії зібрався Перший Континентальний конгрес, де були представлені всі колонії, крім Джорджії. Конгрес прийняв політичні й економічні рішення, які неминуче призвели до розриву стосунків з метрополією і початку воєнних дій. У квітні 1775 р. відбулася битва при Лексингтоні, яка поклала початок національно-визвольної боротьби. 10 травня того ж року у Філадельфії зібрався Другий Континентальний конгрес, який звернувся до англійського монарха з останнім примирчим посланням. Тоді ж було прийнято історичне рішення щодо

об'єднання військ колоній і про призначення Дж.Вашингтона головнокомандувачем.

Найважливішим документом у процесі конституювання американської державності стала прийнята в умовах Війни за незалежність «Декларація незалежності США» 13 американських штатів від 4 липня 1776 р. Вона проголосила незалежність колишніх 13 колоній від Великої Британії, що означало появу на Атлантичному узбережжі Північної Америки 13 суверенних держав. Їхні представники заявили про своє право посісти рівне місце серед інших самостійних держав світу. Для авторів важливо було не тільки заявити про «розривання політичних уз» з метрополією, але і довести світовій громадськості легітимність цього акту. Аргументація, наведена в декларації, ґрунтувалася на доктрині природного права, ідеї народного суверенітету і договірної теорії походження держави.

У «Декларації незалежності США» можна виділити три змістовні частини. У першій стверджується, що всі люди рівні і вже з народження володіють невід'ємними правами, основними з яких є життя, свобода і прагнення до щастя. Саме для забезпечення цих прав люди запроваджують уряд. Оскільки ж народ є джерелом влади, то він може і зобов'язаний замінити або навіть знищити поганий уряд. Дана частина документа носить загальний характер і стосується будь-якого народу. У другій частині документа перераховуються уже конкретні дії англійського короля, якими він порушує конкретні права мешканців Північноамериканських колоній. Тому в третій частині з двох попередніх посилок робиться умовивід щодо незалежності від англійської корони. Хоча в «Декларації» містилися слова «Сполучені штати Америки», вона не означала створення єдиної федеративної держави, а зафіксувала лише початковий етап становлення суверенної державності.

Подальші етапи конституційного оформлення США були закріплені у «Статтях конфедерації» 1781 р., в Конституції США 1787 р. і «Біллі про права» 1789 р.

2) «Статті конфедерації» 1781 р.

Союз, що виник в умовах війни проти Англії, носив виключно воєнний характер. На Другому Континентальному конгресі, який зібрався у травні 1775 р. у Філадельфії, було прийнято рішення про об'єднання військ колоній. Другий Континентальний конгрес протягом кількох років відігравав роль єдиного законодавчого органу, де рішення приймалися на підставі рівності голосів штатів-колоній. Тоді ж була здійснена спроба створення єдиної грошової системи колоній. Таким чином, прийняте конгресом рішення про створення міждержавного союзу штатів спиралося на фактично створену єдність.

Ідея проголошення незалежності і створення єдиного політичного організму в формі міждержавного союзу, висунена Б.Франкліном, була схвалена представниками штатів у травні 1776 р. Передбачалося, що створений союз буде носити конфедеративний характер. До кінця 1779 р. проект створення конфедерації пройшов ратифікацію в законодавчих зборах 12 штатів, а 1 березня 1781 р. Другий Континентальний конгрес проголосив про набрання чинності «Статей конфедерації», які стали першою Конституцією США.

Незважаючи на слабкість повноважень загальних органів влади й управління, «Статті» проголошували безповоротне створення єдиної держави. За штатами не передбачалося права виходу з союзного об'єднання. Рішення більшості членів конфедерації мало примусову силу для інших штатів. Суверенітет штатів зберігався, але паралельно йшло формування сфери виключних повноважень союзної держави. Вводилося єдине громадянство: жителі штата користувалися привілеями і пільгами в інших штатах нарівно з їхніми жителями стосовно права пересування, торгової і фінансової діяльності, власності.

Для вирішення спільних справ створювався Конгрес штатів, де були представлені всі суб'єкти конфедерації. До компетенції Конгресу належали питання управління: оголошення війни й укладання миру, дипломатичні стосунки і міжнародні договори, регулювання грошового обігу, мір і ваги, встановлення воєнних порядків. Для прийняття рішення була потрібна згода більшості, тобто 9 штатів.

Статті формулювали не тільки делеговані повноваження союзу, але і заборонні, які накладали обмеження на суверенітет штатів. Так, штатам заборонялося створювати власні збройні сили і вести зовнішньополітичну діяльність.

Союз, створення якого було зафіксовано «Статтями», був військово-політичним і носив декларативний характер. Його задача полягала в тому, щоб надати легітимності політико-державному організму, що формувався. Не об'єднавшись, однак проголосивши свою незалежність, штати не змогли б протистояти могутній метрополії.

Але вже досить скоро проявилася обмеженість створеного об'єднання, не здатного ефективно функціонувати у післявоєнний час. Для подолання деструктивних наслідків війни в економічній і соціальній сферах необхідна була сильна централізована влада, створити яку в межах конфедерації було неможливо. Тому виникла об'єктивна необхідність модернізації принципів державно-політичного устрою США, що призвело до створення Конституції США 1787 р. Цей документ зафіксував перехід від конфедерації до федерації.

3) Конституція США 1787 р.

Військово-політична єдність, закріплена «Статтями конфедерації» у 1781 р., склалася у процесі Війни за незалежність 13 північноамериканських колоній проти англійської корони. Цей союз носив тимчасовий і декларативний характер, відповідаючи потребам воєнного часу. Але в післявоєнний період проявилася його неефективність при вирішенні як внутрішньополітичних, так і соціально-економічних проблем. Найгострішою стала проблема фінансування армії шляхом податків, які збиралися зі штатів. Післявоєнна криза призвела до повного обезцінення грошей і зростання інфляції. В умовах відсутності централізованої влади неможливо було приступити до виплат французьких кредитів. Крім того, загострилися протиріччя між американськими штатами з приводу освоєння західних земель, які не могла розв'язати конфедерація. Масові соціальні заворушення, які виникли через економічну та фінансову кризу, остаточно довели неспроможність конфедеративного устрою, що стало

основною причиною перегляду «Статей конфедерації» 1781 р. У травні 1787 р. у Філадельфії відбувся спеціальний конвент, який повинен був виробити новий конституційний документ. Після тривалих суперечок стосовно найпридатнішої для США форми політичного устрою депутатами було схвалено проект конституції, складений Д.Медісоном. Він відзначався лаконічністю і включав преамбулу в сім статей, з яких тільки чотири були розбиті на розділи.

Конституція 1787 р. встановила республіканську форму правління як для держави в цілому, так і для окремих штатів. Основним принципом організації держави став федералізм, оснований на визнанні високої міри самостійності штатів. Організація влади була підпорядкована принципу розподілу влади: законодавчої, виконавчої і судової.

Законодавча влада здійснювалася конгресом федерації, який складався з двох самостійних палат – палати представників і сенату. Палата представників обиралася на два роки населенням штатів відповідно до чисельності кожного і на підставі вимог, встановлених у даному штаті. Членом цієї палати міг стати тільки громадянин штату, який досяг 25-річного віку. Сенат формувався з особливих представників штатів (старше 30 років і з високим цензом осідлості) по двоє від кожного штату незалежно від розміру його території і чисельності населення. Сенаторів обирали законодавчі збори штатів за власними правилами на шість років.

До компетенції конгресу входило право встановлювати податки, збори і мито, регулювати торгівлю, грошову і фінансову систему, армію, флот. Палати володіли повною організаційною самостійністю і рівними правами в галузі законодавства. Але тільки нижня палата могла виступати ініціатором фінансових законів і порушувати справи щодо імпічменту проти вищих посадових осіб. Сенат володів пріоритетом у зовнішньополітичних справах.

Головою виконавчої влади був президент, який обирався на чотири роки колегією виборців. На посаду президента міг претендувати громадянин США, який досяг 35 років і з високим цензом осідлості. Одночасно з президентом обирався віце-президент, який не мав самостійної влади і був замісником і

помічником президента. Президент володів владними повноваженнями, що відповідало ідеї сильної президентської влади. Він був верховним головнокомандувачем, зі згоди сенату укладав міжнародні договори, призначав вищих посадових осіб, володів правом законодавчого вето, яке могло бути подолане сенатом кваліфікованою більшістю в 2/3 голосів. Взаємостосунки між виконавчою та законодавчою владою регулювалися на основі «принципу стримування та противаги», спрямованого на недопущення концентрації влади в одній з гілок. Цей принцип повинен був не тільки попередити узурпаторські тенденції, але і забезпечити стабільність і безперервність функціонування самої державної влади.

Судова влада надавалася Верховному судові федерації і нижчим судам. Судді призначалися президентом зі згоди сенату.

Конституція США 1787 р. закріпила створення єдиної федеративної держави з республіканською формою правління. Принципи державного устрою, закладені документом, відзначалися значною мірою демократизму і в подальшому послужили еталоном для багатьох країн, які прагнули до побудови демократичної державності на принципах парламентаризму.

4) «Біль про права» 1791 року

Конституція 1787 р. не містила розділу, присвяченого правам і свободам американських громадян. У ній були лише позначені загальні положення про судові гарантії, статусі і правах громадянина в дусі суворої законності. Сама ж ідея гарантованості цивільних прав походила Декларації незалежності 1776 р. Тому вже в ході ратифікації штатами Конституції було порушено питання щодо необхідності доповнення прийнятого тексту положеннями про цивільні права.

В 10 з 13 конституцій окремих штатів був представлений спеціальний біль про права, який ґрунтувався на знаменитій Декларації прав штату Вірджинія 1776 р., прийнятої ще до проголошення незалежності. Найдетальнішими були відповідні розділи в конституціях Мериленду і Массачусетсу. Деякі штати відмовилися ратифікувати Конституцію США під приводом відсутності в ній біллі про права громадян. Хоча спочатку творці

Конституції передбачали віднести регулювання цивільних прав і свобод до компетенції штатів, тепер була визнана необхідність досягнення компромісу. Ініціатором розробки загальнодержавного документа щодо цивільних прав виступив Д.Медісон.

У червні 1798 р. він запропонував Першому конгресу федерації проект загальнофедерального біллю про права. Проект був підтриманий Т.Джефферсоном. Закріплення цивільних прав і свобод, в його уявленні, було не тільки необхідним саме по собі, але і повинне було стати однією з гарантій загального правового устрою держави, запорукою від зловживань з боку законодавця.

Конгрес затягнув обговорення поправок до Конституції до серпня 1789 р. Узгоджений проект з деякими змінами було схвалено 25 вересня 1789 р. у вигляді десяти поправок до основного тексту Конституції. До грудня 1791 р. вони були ратифіковані штатами. Проголошені в «Біллі» права і гарантії були суттєвішими порівняно з тим, що містили конституції більшості штатів, але вони були всезагальними і створювали значний для XVIII ст. ступінь загальнодержавного демократизму. Поправки мали як мінімум подвійну мету: по-перше, вони створювали сферу загальнофедерального контролю і законодавства відносно цивільних прав і свобод, і, по-друге, вперше у сфері політичного законодавства вони були збудовані як заборони й обмеження, які накладалися, в тому числі, і на законодавців.

У «Біллі про правах» були закріплені основні демократичні права і свободи політичного характеру: свобода віросповідання, слова, друку, зібрань і петицій. Народу гарантувалася цивільна й особиста недоторканість: особи, житла, паперів та майна. Суттєвою гарантією цивільної свободи повинне було стати право на носіння зброї, яке визнавалося «необхідним для безпеки вільної держави» і не могло обмежуватися владою. Цикл поправок був присвячений судовим та карно-правовим гарантіям: громадянам надавалося невід'ємне право на розгляд справи у суді присяжних, діяла презумпція невинності (ніхто не міг зазнавати спонукання свідчити проти самого себе), без суду заборонялося

позбавляти життя, свободи або власності, звинувачуваному забезпечувалися права процедури habeas corpus при забороні на надмірні застави. Важливе значення мала 9-та поправка, яка проголошувала можливість державного визнання й інших цивільних прав, безпосередньо не перерахованих, але нібито таких, що витікали із загальної доктрини природних і невідчужуваних прав громадян.

Конституція північноамериканської держави, яка склалася в 1787 – 1791 рр., зберігала свою силу більше ніж на 200 років і стала основою подальшого державно-політичного розвитку США. Її основоположним принципом було закріплення представницької демократії, яка гарантувалася організацією управління на основі розподілу влади, а також вибірністю державних інститутів різних рівнів.

5 січня 1798 р. і 25 вересня 1804 р. були відповідно прийняті ще додаткові XI і XII поправки до Конституції США відносно юрисдикції Сполучених штатів і президентських виборів.

III. Франція.

1) Велика Французька революція 1789 – 1794 рр.

Тема Великої Французької революції посідає в навчальній програмі і, що головне, в інтелектуальній біографії будь-якої освіченої людини, таке місце, що їй необхідно надати декілька історико-філософських зауважень (в самій Франції, у Паризькому та ін. університетах, існують спеціальні кафедри і читаються спеціальні курси з історії Великої Французької революції).

Велика Французька революція – найбільша подія світової історії, яка поклала кінець феодальній епосі не тільки у Франції, але й у всій Європі. Цю революцію зазвичай називають буржуазною. Дійсно, в ній було багато буржуазного: знищення феодального політико-правового устрою, який не допускав буржуазію до влади, звільнення власності, промисловості, торгівлі від надмірної опіки феодальної держави. Але її значення для всього людства ширше і глибше.

Вожді революції Робесп'єр, Марат, Дантон, Сен Жюст та ін., наслідуючи

вчення пророків Просвітництва – Вольтера, Руссо, Монтеск'є, Дідро та ін., ставили перед собою загальнолюдські задачі: довести революцію до її кінцевої мети – Всезагального Блага, Свободи, Рівності і Братства. До них справедливо можна зарахувати висловлені, щоправда, з приводу дещо більш ранніх подій слова Ф.Енгельса: "Це був найграндіозніший переворот, пережитий до того людством, епоха, яка мала потребу в титанах і яка породила титанів за силою думки, пристрасті і характеру, за багатогранністю і вченістю. Люди, які заснували сучасну державу буржуазії, були чим завгодно, але не тільки буржуазно-обмеженими". Панування буржуазії і "болота", які зі страхом спостерігали за грізними подіями революції, прийде пізніше, коли гіганти – непримиренні вожді революції – переб'ють один одного, звільнивши місце дій практичним і діловим персонажам, яких прийнято називати буржуа.

І хоча революція не досягла цих вершин, вони розчистила до них шлях для майбутніх поколінь, залишивши їм у спадок Декларацію прав людини і громадянина та її кредо: "Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах". Вивчення історії революцій, особливо таких, як Велика Французька революція 1789 – 1794 рр. (до речі, як і російська - не менш велика і ще більш трагічна), не може бути прирівняне за своїм значенням до простого засвоєння однієї з тем навчальної програми. Революції подібні геологічним катастрофам. Подібно тому, як виверження вулканів, підриваючи холодну оболонку Землі, являють нам її бурхливі надра, так і Революція збурює повсякденне життя. Вона відкриває прикриті до часу, доведені до крайнощів протиріччя суспільства, відкриває саму людину з її фундаментальною підсвідомістю, дуже тонкою, нестійкою – людською. Революції засвідчують, наскільки небезпечний соціальний, класовий егоїзм, наскільки небезпечна історична сліпота верхів, які правлять суспільством і повелівають людьми. Народ, який піднявся в революції проти своїх гнобителів, небезпечний не тільки для них, - він небезпечний і сам для себе і для своїх вождів. Жорж Дантон, один з вождів революції, попереджав: "Великий народ в революції подібний металу, який кипить у горнилі. Остерігайтеся: якщо ви не умієте поводитися з

плавильною піччю, ви загинете у полум'ї!" Слова видатного революціонера виявилися, на жаль, пророчими і відносно його самого!

Людей, які вийшли з-під підкорення Держави, намагаються затиснути з різних сторін: стара аристократія підкорити старій владі, нова аристократія – новій владі (аристократії революції). Революція "перегрівається", народ – "метал, що кипить," – виплескується з форм, що його стримують, спалюючи все навколо. Революції закінчуються, як правило, не тому, що вони досягли поставленої мети, а тому, що вичерпується їхня внутрішня енергія. Вожді знищують одит одного, народ втомлюється, і вдбувається те, про що Сен-Жюст говорив: "Революція залякла, всі принцип послабли, залишилися тільки червоні ковпаки, які прикривають інтригу".

При вивченні революції необхідно звернути увагу на її антропологію. Зазвичай, досліджуючи різного роду соціальні явища, звертають увагу на класи, класові інтереси, політичні партії та "рухомі сили". Це, безумовно, необхідно. Але при цьому важливо не пропустити і те, що люди – це не просто "атоми" класів і соціальних груп. Перше, ніж поділитися на фельянів, жирондистів та якобінців (більшовиків, меншовиків), люди поділяються, незалежно від класової приналежності, на розумних і дурнів, на порядних і непорядних, на толерантних, поміркованих і на скажених екстремістів; на совісливих і безчесних, на благородних і підлоту. Приналежність до тієї чи іншої партії не робить людину ні кращою, ні гіршою. У партії фельянів ми бачимо чесного і послідовного демократа маркіза Лафайєта і "найвидатнішого оратора" революції графа Мірабо, яких потайки брав хабарі в короля. В якобінців ми бачимо непідкупного Робесп'єра і мерзотників, які збагачувалися на жертвах терору, - Шнайдера і Барраса. Колишній священник абат Сійєс, педантичний творець Конституції Франції 1791 р., сусідить з також колишнім священником кровопивцем Жозефом Фуше і з колишнім прелатом церкви, геніально прозорливим дипломатом цинічним і непорядним зрадником, шахраєм Талераном. Ці люди беруть участь в одній революції, по один бік (у крайньому разі на початку) барикад, але з різною метою: одні – з готовністю померти за Рівність, Братерство, Свободу, а інші – з

готовністю грабувати майно жертв революції і пирувати ночами за зачиненими запорами, як це робили Шнайдер і Баррас. Революція поділяє не тільки суспільство – революція поділяє досить часто на ворогуючі частини і саму людину. "Непідкупний" Робесп'єр, республіканець і демократ, шанувальник Руссо, перетворюється в жорстокого тирана – "сентиментального тигра", як говорить про нього Наполеон Бонапарт. Сам Великий Народ перетворюється досить часто на озвірілий натовп, який прагне крові. Це засвідчили печально знаменні "вересневі вбивства" 1792 р. в Парижі, коли розлючені юрби народу витягали на вулиці сім'ї аристократів і забивали їх насмерть залізними прутами. Тоді жертвами "народного терору" стали більше тисячі, як правило, ні в чому не винних людей. Жертвою міг стати кожен, достатньо було мати "інтелігентний" вигляд і "немозолясті" руки. Революційні дії досить часто переходять у масовий психоз, примушуючи вождів революції приймати рішення, які вони не прийняли б у спокійних обставинах. Про це писав Сен-Жюст: "Сила речей веде нас, очевидно, до результатів, яких ми не передбачали".

Генеральні штати 1789 р. Три французьких Бурбони – Людовик XIV, Людовик XV і Людовик XVI безтурботно правили Францією в загальній сукупності 159 років. Становлення абсолютизму у Франції почалося ще при Людовикові XI (1423 – 1483 рр.). З цього часу і до правління Людовика XVI (1754 – 1793 рр.) у Франції відбулися значні зміни. Виросли міста, активізувалася торгівля, розвивалася промисловість. Чисельність населення досягла 28 мільйонів чоловік. Самі королі мало турбувалися державними справами. При Людовикові XIII (1601 – 1643 рр.) країною правив енергійний кардинал Ришельє, який сприяв зміцненню абсолютизму. Політику Ришельє при Людовику XIV (1638 – 1715 рр.) продовжив кардинал Мазаріні. При правлінні Людовика XV (1715 – 1774 рр.) і Людовика XVI (1754 – 1793 рр.) абсолютизм у Франції зазнає кризи.

При Людовикові XV країна фактично управлялася фаворитками короля – маркізою Помпадур і графінею Дюбаррі, а при Людовикові XVI – його дружиною Марією Антуанеттою (дочкою австрійського імператора). Розкішне

марнотратне життя двору розорює країну. В Семилітній війні (1756 – 1763 рр.) Франція зазнала поразки, втративши Канаду. У 1786 р. уряд Людовика XVI укладає в інтересах аристократів торгівельну угоду з Англією, поставивши під удар французьку промисловість. Напередодні революції Франція переживає тяжку продовольчу кризу, декілька років поспіль країну охоплюють неврожаї, від голоду ("народної хвороби") помирають тисячі людей. У цих умовах дворяни Франції розпочинають кампанію "тріажу", відбираючи у селян через суди третину громадських земель. Міністри фінансів (інтенданти), видатні економісти Тюрго і Неккер, пропонують королю полегшити становище "третього стану", поширивши податок на духовництво і дворян. Але ця пропозиція зустріла жорстоку протидію двору. Для виходу з кризи було вирішено створити Генеральні штати. Цей станово-представницький заклад, який раніше відігравав помітну роль в управлінні країною, не скликався з 1614 р. протягом 175 років. На скликання Генеральних штатів, як на панацею, покладали надію всі класи, стани і королівський двір.

На відміну від попередніх років, Генеральним штатам належало зібратися в зовсім іншій Франції. Феодальний режим себе вижив, зміцнів "третій стан". У країні були популярні ідеї розуму, рівності, природних прав, народного суверенітету, які виникли в епоху Просвітництва. За традицією, Генеральні штати складалися з трьох курій: духовництво, дворянство і третій стан. Кожна курія включала 30 депутатів і мала один голос. Виходило, що курії духовництва і дворянства мали два голоси і завжди могли залишити у меншості курію третього стану. Генеральні штати повинні були зібратися 5 травня 1789 р. Напередодні їхнього скликання, за пропозицією Неккера, число депутатів третього стану було збільшено вдвічі (до 600 чоловік). Крім цього, було вирішено, що курії будуть засідати сукупно (а не окремо, як це було раніше), а депутати голосуватимуть персонально. Під час виборчої кампанії склалися накази депутатам, які в Парижі були зведені в загальний "Наказ депутатам третього стану": "ми вимагаємо, щоб основним і конституційним законом було встановлено: рівне право на безпеку для їхньої особистості і на власність на їхнє

майно; що внаслідок цього жоден громадянин не може бути позбавлений своїх природних доль, що ніхто не може бути позбавленим свободи інакше, як за наказом судді". Наказ вимагав заборони приказу "Lettre de cachet" ("леттр де каше"), згідно якого будь-яка особа могла бути відправлена до в'язниці бестроково без суду.

5 травня 1789 р. за обставин революційного підйому відкрилося засідання Генеральних штатів. У тронній промові Людовик XVI дав зрозуміти, що не поступиться вимогам третього стану. Не дослухавши промови короля, депутати третього стану покинули залу і зібралися в іншому притміщенні (в залі для гри в м'яч). Король послав до них депутатів від перших станів передати, щоб ті повернулися. У відповідь на вимоги короля "смутьян" Мірабо громогласно заявив: "Підіть і скажіть вашему панові, що ми зібралися тут за волею народу і можемо розійтися лише поступаючись силі багнетів". До третього стану стали приєднуватися найдальновидніші представники двох перших станів. Генеральні штати вийшли з-під покори королю. 17 червня вони оголосили себе Національним зібранням, а 9 липня – Установчими зборами (вищим законодавчим органом влади в революційній Франції). Спроба короля застосувати війська призвела до штурму і взяття Бастилії 14 липня 1789 р. Цей день вважається початком Великої Французької революції.

Говорячи про рушійні сили цієї революції, слід враховувати відмінну особливість французького суспільства, яке значно поділене за класовими та соціальними ознаками. На відміну від Англії, де клас селян був "вимитий" "огороджуванням", у Франції клас селян становив переважну більшість населення. В Англії дворянство у значній мірі або обуржуазилося, беручи участь у торгових операціях, або було рекрутоване з середовища буржуазії (нове дворянство - джентрі) і, таким чином, мало, до певної міри, спільну з буржуазією соціальну базу. У Франції дворянство було станом переважно служивим, який жив виключно за рахунок експлуатації селянства. Французьке дворянство не брало участі у промисловому виробництві і торгівлі. Раніше воно було опертям держави, але в умовах технічного прогресу в військовій справі дворянство

історично пережило себе, перетворюючись у паразитуючий клас. Це виключало будь-який компроміс між дворянством та іншою частинною суспільства, обумовивши гострий і радикальний характер французької революції. Політика Двору не залишала можливості союзу між дворянством і бкргуазією.

До сказаного слід також додати наявність у Франції потужного пошарку інтелігенції з дворян і буржуазії, яка пройшла "руйнівну" школу Просвітництва. Це обумовило антиклерикальний, суто світський характер французької революції. Оскільки Просвітництво торкнулося і частини освіченого духівництва, не дивно, що до лав революції примкнуло багато священників – Ру, Фуше, Сійєс, Талейран та ін.

Таким чином, французька революція мала значну ідеологічну складову, основою якої були ідеї Просвітництва: природні права, рівність, суверенітет народу, розподіл влади. При оцінці революції необхідно враховувати те, що на її хід значний вплив мають різного роду супутні історичні обставини, які досить часто виступають детонаторами революції. Для Франції це були попередні революції голодні роки і продовольча криза, яка все посилювалася.

У ході революції традиційо виділяють три основні етапи: встановлення конституційної монархії, жирондистська республіка та якобінська диктатура. Частина істориків продовжують революцію до 1804 р., коли у Франції була встановлена Перша імперія.

2) Конституційна монархія

17 червня 1789 р. Генеральні штати проголосили себе Національним зібранням Франції, а 23 червня 1789 р. прийняли постанову щодо недоторканності депутатів. 9 липня 1789 р. Національне зібрання проголосило себе Установчими зборами. Король готувався до розгрому Зібрання і, вважаючи, що всьому винен Неккер, 11 липня відправляє його у відставку.

Владні повноваження, присвоєні Генеральними Штатами, які перетворилися на Установчі збори, перетворили Францію на конституційну монархію. Король одягнув знак революції – триколову кокарду, а його родич герцог Філіпп Орлеанський приєднався до депутатів третього стану і змінив своє

ім'я на Філіппа Егаліте (Філіпп Рівність). З Америки в ореолі слави повернувся маркіз Лафайет – соратник Вашингтона і герой визвольної війни американських колоній проти Англії. Він одразу ж був призначений командиром Національної гвардії. Князь Талейран зняв із себе єпископський сан і кинув "до ніг Франції" єпископські землі. Всі стали "революціонерами". Це був відносно мирний, медовий місяць революції. Але тільки один Жан Поль Марат порушував гармонію скандальними статтями в підпільній газеті "Друг Народу", яку він сам і видавав. У цей період політичними лідерами були конституціоналісти-фельяни, прихильники конституційної монархії.

Політичні сили Франції під час революції поділилися в основному на чотири партії: роялісти – прихильники збереження старого режиму, конституціоналісти-фельяни (засідали у приміщенні монастиря Ордену фельянів та називали себе "Товариство друзів Конституції"), жирондисти (брисотинці) – представники республіканської торгово-промислової буржазії (лідер – юрист і журналіст Бріссо), якобінці – представники дрібної буржуазії, міських низів, прихильників рішучих революційних дій проти феодально-монархічного ладу (засідали в домініканському монастирі Святого Якова, їхні лідери – Робесп'єр, Дантон, Сен-Жюст, Марат та ін.).

З 1789 р. і до 10 серпня 1792 р. фельяни знаходилися при владі. У період їхнього правління Установчими зборами були прийняті три найважливіших акти: 1) 11 серпня 1789 р. – "Про знищення феодальних прав і привілеїв"; 2) 26 серпня 1789 р. – "Декларація прав людини і громадянина"; 3) 3 вересня 1791 р. – Французька Конституція.

Їхнє прийняття було безумовним досягненням першого етапу революції. Закон від 11 серпня 1789 р. відміняв усе, що стосувалося особистого або кріпосного права. Ліквідовувалися сеньйоріальні суди, відмінялися церковні десятини, заборонявся продаж посад, ліквідовувалися податкові привілеї духовництва і дворянства, всілякого роду міські і провінційні привілеї, станові і службові привілеї та обмеження. Як додаток до цього документа у 1790 р. було видано Закон "Щодо порядку усунення феодальних прав". Він відміняв почесні

відмінності і права сюзерена, ліквідував майорат, а також кріпосний стан у всіх формах, знищував баналітети і відміняв барщину.

Надзвичайне значення не тільки для Франції, але і для всієї Європи мало прийняття 26 серпня 1789 р. Декларації прав людини і громадянина. В її 17 статтях проголошувалися ідеї рівності, свободи, права, законності, правосуддя, недоторканності власності, народного суверенітету. Прийнята 3 вересня 1791 р. Конституція встановлювала у Франції лад конституційної монархії. Законодавча влада реалізовувалася Законодавчими зборами, виконавча – урядом, який призначався королем. Слід обмовитися, що, всупереч Декларації, Конституція поділила громадян Франції на "активних" і "пасивних", наділивши виборчим правом тільки перших. Це суперечило принципу рівності громадян, проголошеному Декларацією.

Під час правління фельянів все-таки відбулася подія, яка свідчила, що роялісти не склали зброї. 21 червня 1791 р. Людовик XVI втік із сім'єю з Парижа до прикордонної фортеці Монмеди в Лотарінгії, де стояли контрреволюційні війська під командуванням відвертого монархіста маркіза де Буйє. По дорозі король був упізнаний озброєними селянами у містечку Варен і перепроваджений до Парижа. Народ вимагав суду над королем і проголошення республіки. Але Установчі збори Декретом від 15 липня 1791 р. зняли з короля відповідальність (нібито короля "викрали"). Розлютовані маси, які зібралися 17 липня 1791 р. на Марсовому полі, щоб підписати текст петиції, яка осуджувала монархію, були обстріляні військами під командуванням Лафайєта. Близько 50 чоловік було вбито. 13 вересня 1791 р. Людовик XVI підписав Конституцію, а 30 вересня Установчі збори припинили свою діяльність. Король у маніфесті проголосив, що "настав кінець революції". 1 жовтня 1791 р. у Парижі приступили до роботи Законодавчі збори Франції. Оскільки, прийнявши Конституцію, делегати Установчих зборів постановили, що засновники Конституції не можуть обиратися до парламенту, то ніхто з членів Установчих зборів до Законодавчих зборів не увійшов. Їхній склад був цілком новим і повністю буржуазним. З 745 делегатів Зборів 250 місць одержали фельяни, 350 – помірковані республіканці,

інші – представники лівих революційних угруповань, в основному якобінці. Слід мати на увазі, що в той час до складу якобінського клубу входили не лише якобінці, але і жирондисти.

Вирішальним розвитком у подальшому розвитку подій стала війна з інтервентами і ставлення до війни. Уряди Австрії, Пруссії, Англії, підбурювані емігрантами, що повтікали, активно готувалися до вторгнення до Франції, щоб роздавити революцію. Франція не була готова до війни. Саме тому король та його оточення, а також частина республіканців (завдяки патріотичних настроїв) виступили з гаслом "революційної" війни і розв'язали її. Як й очікувалося, війська Франції зазнавали поразок, роялістськи налаштовані офіцери чинили зраду, королівський двір і сама королева Марія Антуанетта (дочка австрійського імператора) видавали австрійцям воєнні плани Франції. Над революційною Францією нависла загроза серйозної небезпеки. За цих умов революційно налаштована Паризька комуна підняла 10 серпня 1792 р. повстання. Повсталі парижани штурмом взяли палац. Члени комуни з'явилися до Законодавчих зборів і стали вимагати арешту короля. Людовик XVI був арештований комуною і позбавлений трону. Міністри були звільнені. Збория призначили Тимчасову виконавчу раду (в основному з жирондистів, але міністром юстиції був призначений Дантон). Монархія у Франції була ліквідована. Почався другий етап революції – жирондистська республіка.

3) Жирондистська республіка.

Своєрідністю цього періоду є надзвичайне загострення протиборства різноманітних політичних сил. До ситуації 1792 – 1793 рр. якнайкраще підходять слова К.Маркса: "Така вже доля всіх революцій, що те єднання різних класів, яке до певної міри завжди є необхідною передумовою будь-якої революції, не може довго тривати. Не встигши отримати перемогу над загальним ворогом, переможці вже розходяться між собою, утворюючи різні табори і повертають зброю один проти одного". Критичним для республіки став вересень 1792 р. Слід зазначити, що, хоча влада формально належала урядові жирондистів, останні діяли під тиском Комуни. Перш за все було перебудоване управління Францією,

ліквідований принцип розподілу влади, розпущено Законодавчі збори. Замість них було обрано Конвент у складі 750 чоловік, який поєднав у собі і законодавчу, і виконавчу владу. Оперативними органами управління стали Комітет суспільного спасіння і Комітет суспільної безпеки – орган боротьби з контрреволюцією.

21 вересня 1792 р. на першому засіданні Конвенту було прийнято декрет щодо відміни королівської влади у Франції. У грудні 1792 р. короля було передано суду Конвенту і присуджено до смертної кари. 21 січня 1793 р. Людовика XVI було страчено. Жорж Дантон, стоячи на залитих кров'ю короля сходах гільйотини, звернувся до народу: "Королі Європи кинули нам виклик, - ми кидаємо їм голову короля!"

Період жирондистської республіки відзначений наростанням воєнної загрози, половинчатою політикою жирондистів та загостренням їхньої боротьби з якобінцями. 10 березня 1793 р. за пропозицією Дантона в Парижі було скликає Надзвичайний трибунал для боротьби з контрреволюцією. За наполяганням якобінців була реорганізована армія, до її частин направлялися комісари Конвенту. Для боротьби зі спекуляцією були встановлені тверді ціни на хліб. Але рішуча політика якобінців наštтовхувалася на саботаж жирондистів. Ще більше ускладнила ситуацію зрада близького до жирондистів командувача армією генерала Демур'є, який у березні 1793 р. перейшов на бік інтервентів. 31 травня – 2 червня відбулося нове повстання у Парижі. За наполяганням якобінців Конвент санкціонував арешт 29 видатних жирондистів, які миттєво були відправлені на гільйотину. Почався третій етап революції – якобінська диктатура.

4) Якобінська диктатура

Якобінцям дісталася складна спадщина: посилювалася продовольча криза, інтервенти знову вступили на територію Франції. Їхні війська рухалися з півночі, сходу і південно-східного напрямку. Армія Франції була дезорганізована зрадою Демур'є, солдати голодували. В обкладеному пруссаками Майнці було з'їдено все живе, включно до пацюків. Жирондистські депутати, що втекли з Парижа,

використовуючи стан голоду, провокували заколоти, якими були охоплені 60 з 83 департаментів. Повстала селянська Вандея – відстала область Франції, де селяни знаходилися під сильним клерикальним впливом і вірили в "нашого доброго короля". До того ж, англійський флот блокував порти Франції, бунтівники оволоділи фортецею-портом Тулоном. Комітет суспільного порятунку, який очолював Дантон, став виявляти нерішучість і коливання. Це породило конфлікт у середовищі якобінців між прихильниками Дантона та Робесп'єра. 10 липня 1793 р. Конвент переобрав Комітет суспільного порятунку і Дантон був виведений з його складу. Керівництво перейшло до Робесп'єра та його прихильників. Новий комітет за його рішучість щодо захисту революції стали називати "Великим комітетом суспільного порятунку".

У цей час вживаються рішучі дії щодо залучення народних мас, перш за все селян, на бік революції. Протягом двох тижнів розробляється і 24 липня 1793 р. приймається нова, більш демократична Конституція Франції і нова Декларація прав і свобод людини і громадянина, написана Робесп'єром. Всенародне голосування схвалило нову Конституцію, навіть у бунтівних районах (за – 1 801 918, проти – 11 610). Прийшовши до керівництва, Робесп'єр та його прихильники вжили заходів щодо максимальної концентрації революційної влади.

Ідеологічним центром революції, її політичним штабом стає Якобінський клуб. Попередником його був заснований у липні 1789 р. групою депутатів від третього стану Бретонський клуб, перетворений незабаром у "Товариство друзів Конституції". У Парижі "Товариство" розмістилося в бібліотеці монаського ордену Святого Якова й одержало спочатку прізвисько, а потім й офіційну назву якобінців. Спочатку клуб мав загальнодемократичний характер, до його складу входили всі противники абсолютизму – від герцога Егійона і графа Мірабо до Робесп'єра, але переважали прихильники конституційної монархії. Весною 1790 р. вожді поміркованих Сійєс, Мірабо, Лафайєт та ін. засновують "Товариство 1789 р.", а потім клуб фельянів. Керівництво в клубі якобінців переходить до республіканців на чолі з жирондистом Бріссо ("бріссотинці", вони ж майбутні жирондисти). Повстання 10 серпня 1792 р. викликало новий розкол у клубі.

Жирондисти, зважаючи на їхню прихильність до компромісу з фельянами, були виключені з клубу. Лідерство перейшло до буржуазних революційних демократів – Робесп'єра, Дантона, Сен-Жюста та ін., за якими і залишилася в історії назва якобінці.

Не будучи партією, в сучасному розумінні, Якобінський клуб мав все-таки розгалужену організацію. Штабом якобінців був Паризький якобінський клуб, на місцях діяли секції клубу. "Народні товариства" були створені у всіх містах і департаментах. Рішення Паризького якобінського клубу приймалися до керівництва місцевими відділеннями. Після вигнання жирондистів беззаперечним лідером клубу стає Максиміліан Робесп'єр, палкий прихильник Жан Жака Руссо. Не будучи формально державним закладом, Паризький якобінський клуб відіграв колосальну роль в управлінні революційною Францією. Засідання клубу відбувалися кожного вечора. Тут приймалися рішення з усіх поточних питань, а наступного дня ці рішення проводилися через державні органи – Конвент, Комітети суспільного порятунку та громадської безпеки. В якобінському клубі суворо дотримувався принцип рівності, тут не було "начальства", не було міністрів, генералів, комісарів – всі були рівні. Паризький клуб і місцеві клуби періодично проводили самоперевірку. Тут створювалися репутації, звідси набиралися кадри для вищих і місцевих органів влади. Клуб якобінців проіснував до самого падіння якобінської диктатури і був закритий постановою термідоріанського Конвенту 12 листопада 1794 р.

Створивши демократичну Конституцію, якобінці не наважилися ввести її в дію. 12 серпня 1793 р. делегати первинних зборів з'явилися до Конвенту і запропонували відстрочити введення в дію Конституції, зважаючи на складну ситуацію в країні. 10 жовтня 1793 р. Конвент прийняв декрет "Про революційний порядок управління". Створювався Тимчасовий революційний уряд. Його діяльність знаходилася під контролем Комітету суспільного порятунку. Останній щотижнево звітував перед Конвентом, але практично доповіді і звіти Комітету приймалися Конвентом як директиви. На Комітет суспільної безпеки, який очолював Сен-Жюст, було покладено керівництво поліцією і боротьба з

контрреволюцією. 4 грудня 1793 р. було прийнято установчий закон "Про революційний порядок управління", який доповнював закон від 10 жовтня 1793 р. Він ще більше посилив повноваження Конвенту, зокрема Комітету суспільного порятунку, якому були підпорядковані всі цивільні і військові установи.

Рішення Конвенту і комітетів проводилися в життя через комісарів, яких призначали у всі департаменти, міста, у військові частини і наділених майже необмеженими повноваженнями. Спираючись на революційні органи влади, якобінці вживають рішучих заходів щодо боротьби з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією:

1. Декретом Конвенту від 5 вересня 1793 р. була створена внутрішня армія чисельністю в 6 тисяч солдатів і 1200 артилеристів для приборкання контрреволюції в будь-яких її формах. Ця армія була підпорядкована Комітету суспільної безпеки.

2. 17 жовтня 1793 р. прийнято декрет "Про підозрілих". Усі особи, які викликали підозру і не мали письмових свідоцтв про благонадійність, зазнавали арешту "до завершення війни".

3. Декретом Конвенту від 10 червня 1794 р. було реорганізовано революційний трибунал. Він складався з голови, трьох "товаришів голови" (тобто, замісників), одного обвинувачува, чотирьох його заступників, дванадцяти суддів і п'ятдесяти присяжних. Трибунал впроваджувався "для того, щоб карати ворогів народу". У декреті наводився настільки широкий перелік ознак "ворогів народу", що без особливих зусиль за такого можна було визнати будь-яку людину. Всі справи щодо "ворогів народу" слухалися без участі захисту. Трибунал міг винести виправдовувальний або звинувачувальний вирок, за яким в якості покарання передбачалася тільки смертна кара. Суду революційного трибуналу могли передавати: Конвент, Комітети суспільного порятунку і громадської безпеки, комісари Конвенту та громадський обвинувачувач.

Режим революційної диктатури якобінців дав можливість ефективно вирішити воєнну і політичну задачу: інтервенти були вигнані за межі Франції,

внутрішня контрреволюція розгромлена. Залишалася ще одна проблема – продовольча. Франція (безумовно, народна Франція) уже декілька років голодувала. Можна з упевненістю сказати, що яacobінська диктатура з успіхом знищивши внутрішніх і зовнішніх ворогів розбилася через продовольчу проблему. Яcobінці вирішували її через заходи в аграрній сфері і регулювання торгівлі.

Декретом 10-11 червня 1793 р. "Про громадські землі" передбачався розподіл громадських земель сільськогосподарського призначення, якщо за це проголосує хоча б одна третина жителів комуни. Це питання вирішувалося на загальних зборах, в яких брали участь чоловіки і жінки, які досягли 21 року. На випадок прийняття такого рішення розподіл проводився між жителями комуни "подушно, без розмежування статі і віку і незалежно від знаходження або відсутності в даний момент у межах комуни". У розподілі землі могли брати участь також орендатори, іздольщики, наймити, слуги. Частка кожного визначалася шляхом жеребкування. Одержжані частки не могли продаватися протягом 10 років. Колишні сеньйори не могли брати участь у розподілі, якщо вони одержали землю згідно тиражу. Декретом "Про громадські землі" від 13 вересня 1793 р. голови родин, які проживали в комунах, де не було общинних земель, одержали право купити землі емігрантів на 500 ліврів кожен з відстрочкою платежів на 20 років без нарахування процентів.

Декретом від 17 липня 1793 р. "Про остаточне усунення феодалських прав" відмінялися без викупу всі повинності, крім тих, які не витікали з феодалських прав. Колишні сеньйори, комісари по укладанню земельних описів, нотаріуси та інші охоронці боргових документів зобов'язані були здати їх до канцелярії певного муніципалітету. Потім ці документи спалювалися у присутності громадян комуни. Особи, яких викрили в приховуванні цих документів, підлягали тюремному ув'язненню на п'ять років. Законом про продовольство і декретом проти спекуляції від 26 липня 1793 р. визначалися продукти і предмети першої необхідності (наприклад: хліб, м'ясо, зерно, борошно, овочі, масло, вино, горілка, сидр, папір, вовна, шкіра, залізо тощо). Особи, в яких були ці товари і

продукти, зобов'язані були повідомити муніципалітету. Ті, хто приховав їхню наявність, не допускав їхній відкритий продаж або знищував, визнавалися гендльрами і спекулянтами і підлягали суду революційного трибуналу, а приховані товари і продукти конфісковувалися. Будь-який громадянин, який доносив про дані порушення, одержував одну третину конфіскованого майна, друга третина розподілялася серед незаможних громадян, які проживали на території цього муніципалітету, і нарешті третя частина йшла на користь Республіки.

Законом "Про максимум" від 29 вересня 1793 р. встановлювалися максимальні ціни на продукти і товари першої необхідності, а також максимальна заробітна платня. А декретом від 21-22 лютого 1794 р., який доповнював закон "Про максимум", зазначалося, що за основу беруться ціни 1790 року, збільшені на одну третину. Дозволялося 5 % надбавки при гуртовій торгівлі і 10 % надбавка при роздрібній торгівлі.

Незважаючи на вжиті заходи, якобінці не змогли "нагодувати" Францію. І це стало, врешті-решт, причиною завершення революції і падіння якобінської диктатури. У той же час "ударами свого страшного молота" (К.Маркс) якобінці розгромили контрреволюцію, вигнали за межі Франції інтервентів й остаточно знищили у Франції феодальний лад, створивши правову базу буржуазного порядку. При цьому заходи якобінців виходили за межі буржуазної революції, носили розподільчо-зрівнювальний характер і багато в чому були вимушеними. Революційний досвід якобінців було враховано більшовиками при організації радянської влади в Росії. В.І.Ленін порівнював більшовиків з якобінцями 1793 р.

5) Директорія

Термідоріанці після державного перевороту 27 липня 1794 р. відмінили надзвичайне соціально-економічне законодавство якобінців. Були розпущені Комітет суспільного порятунку, Паризька комуна і революційні комітети. Зазнав реорганізації Революційний трибунал.

Новий конституційний документ було прийнято Конвентом у серпні 1795 р., який одержав назву Конституції III року республіки. Її відзначали

поміркований характер і втрата революційного пафосу. Про такі права народу, як право на повстання й опір гнобленню не згадувалося. Документ зробив ставку на закріплення економічних, моральних і правових підвалин буржуазного суспільства з метою стабілізації його розвитку.

Конституція відміняла всезагальне чоловіче виборче право і відновлювала цензову систему. Було відновлено і принцип розподілу влади, де пріоритет віддавався законодавчій гілці, представлений двопалатним законодавчим корпусом. Він складався з Ради старійшин (250 чоловік, які обиралися з осіб не молодших за 40 років) і Ради п'ятисот, яка формувалася з осіб не молодше за 30 років. Правом законодавчої ініціативи володіла тільки Рада п'ятисот, але закон набирав чинності лише після ратифікації Радою старійшин. Відхилений законопроект міг бути знову внесений на обговорення через рік. Таким чином, до статусу законодавчого корпусу закладалися протиріччя, які обумовили нежиттєздатність системи в цілому.

Виконавча влада зосередилася в руках Директорії, яка складалася з п'яти членів, які обиралися Законодавчим корпусом шляхом таємного голосування. Склад Директорії поновлювався щорічно. Функції голови члени Директорії здійснювали по чергову. Але це не сприяло зміцненню демократичних колегіальних принципів правління, а навпаки, призвело до концентрації влади в одних руках. Режим Директорії був нестійким. З одного боку, вона змушена була боротися проти монархістів (розстріл англійського експедиційного корпусу в Нормандії і придушення монархічного заколоту в Парижі в 1795 р.), а з іншого – тримати в покорі голодні маси (безжальний розстріл у квітні – травні 1795 р. голодних парижан у Конвенті). Директорія, яка очолювалася одіозними особами – Фуше і Баррасом (страшеними терористами і продажними хабарниками одночасно) – була ізольована від суспільства і повинна була пасти.

IV. Німеччина.

1) Конституційна хартія Пруссії 31 січня 1850 р.

У другій половині XIX ст. Пруссія перетворилася на найбільшу німецьку державу, яка відіграла виключну роль у процесі об'єднання раніше розрізнених

німецьких земель в єдину німецьку імперію. Одним з факторів політичного підвищення Пруссії став розвиток в її політичній системі принципів конституціоналізму, чому сприяла революція 1848 р. Незважаючи на поразку революційно-демократичних сил, у всіх сферах життя пруського суспільства намітилася демократизація. Підприємці тепер могли користуватися відносно ліберальними законами про концесії і про гірничу промисловість, особливо при створенні акціонерних товариств. Були прийняті аграрні закони, які або відміняли феодальні повинності, або переводили їх до розряду капіталістичної ренти.

У 1850 р. пруський король Фридрих-Вільгельм IV окремим указом затвердив Конституційну хартію, яка стала основним законом Пруського королівства. Хартія 1850 р. установила в Пруссії лад конституційної монархії з виборним народним представництвом. Але хартія носила консервативний характер, передбачаючи мінімум цивільних і політичних прав. Головою держави залишався пруський король, якому надавалися значні законодавчі, виконавчі, адміністративні і судові повноваження. Він володів і правом законодавчої ініціативи, й абсолютного вето на рішення парламенту. Принцип розподілу влади не був реалізований у політичній практиці Пруссії. Уряд на випадок необхідності збереження суспільної безпеки мав право видавати закони, які не суперечать хартії. Судова влада здійснювалася від імені короля, він же призначав суддів. Формально призначені королем судді повинні були пожиттєво виконувати свої обов'язки, хоча й існували формальні можливості для їхнього усунення.

Представницький орган – Ландтаг – одержував за конституцією право прийняття законів, які потім затверджувалися королем. Ландтаг складався з двох палат. Верхня палата називалася першою палатою, або "палатою панів". Вона наполовину була вибіркою, а наполовину такою, яка призначалася короною. З 1853 р. всі члени цієї палати стали призначатися королем. Посада їхня ставала пожиттєвою і спадковою (ст. 65 - 68). Друга палата, або "палата депутатів" обиралася виборцями від населення на 5 років (ст. 73). Палати парламенту скликалися і розпускалися королем (ст. 51). Формально хартія встановлювала

(тільки для чоловіків) всезагальне виборче право, але фактично воно не було рівним і здійснювалося за куріальною системою. Виборці поділялися на три курії. Кожна курія одержувала третє місце у нижній палаті. Курії формувалися з таким розрахунком, щоб вони сплачували рівні суми податків. Але через те, що до першої курії належали заможні виборці, до другої – середнього достатку, а до третьої – малоспроможні, то перша курія на меншу кількість виборців одержувала стільки ж місць, скільки і найчисленніша третя курія. Таким чином, багаті виборці одержували певні переваги.

Конституційна хартія відмінила старий становий лад, проголосивши громадянську рівність і відміну привілеїв. Титулом II хартії громадянам Пруссії гарантувалися свобода особистості і релігії, недоторканності власності і житла, свободу слова, зібрань і спілок. Встановлювалася загальна військова повинність. Особливу увагу було приділено розвитку шкільної освіти. Конституція проголосила свободу науки і викладання (ст. 20). Стаття 22 проголошувала: "Право викладати, засновувати і керувати навчальними закладами вільне для кожного, якщо він доведе підпорядковуючим державним закладам свою моральну, наукову і технічну спроможність". Гарантувалося безкоштовне навчання у публічних народних школах (ст. 25). Разом з тим вимагався і суворий державний нагляд за освітнім процесом (ст. 23). На випадок виникнення загрози суспільному спокою або війни передбачалася можливість призупинення дії статей щодо цивільних прав і свобод.

Конституційна хартія 1850 р. оформила в Пруссії конституційну монархію з сильною владою короля і вторинним статусом Ландтагу.

2) Об'єднання Німеччини. Конституція 1871 року

Об'єднання німецьких земель було закономірним явищем. Соціально-економічні і політичні передумови цієї події визрівали протягом попередніх десятиліть. Після ліквідації в ході наполеонівських війн Священної Римської імперії в німецькій нації у 1806 р. під протекторатом Франції утворився Рейнський союз, до якого входило 16 монархій. Після поразки Наполеона у 1815 р. він був перетворений у Німецький союз, який являв собою конфедерацію 35

держав. Після революції 1848 р. була прийнята Франкфуртська Конституція 1849 р. Хоча конституція не діяла жодного дня, вона закріпила ідею федералізму, яка знайшла відображення в Конституції Північнонімецького союзу 1867 р. і була реалізована в Конституції 1871 року. Північнонімецький союз являв собою союзню державу. Члени союзу зберігали свої державно-політичні системи, включаючи уряди, але частина владних повноважень делегувалася ними загальновизнаній союзній владі. Головою союзу став прусський король, за яким закріплювалися зовнішньополітичні і військові повноваження. Інтереси членів союзу представлялися Союзною радою, яка складалася з двох палат. Після конституювання Північнонімецького союзу об'єднувальна тенденція стала реалізовуватися засобом уніфікованого законодавства. Значну роль в об'єднанні Німеччини відіграв Отто фон Бісмарк. Поміщик, монархіст, людина, наділена розумом і характером, він ще в 1848 р. запропонував королю Пруссії свої послуги у придушенні повстання. Тоді наляканий повстанням король відмовився від послуг Бісмарка, але після революції прийняв його на службу. Бісмарк став посланцем Пруссії в Союзному сеймі, потім послом Пруссії в Росії, після чого Фридрих Вільгельм IV призначив його міністром-президентом Пруссії. Спираючись на повноваження виконавчої влади, наданої йому Конституцією 1850 р., Бісмарк, ігноруючи Ландтаг, став проводити курс на об'єднання Німеччини "залізом і кров'ю". Зовнішньополітичною передумовою, яка сприяла створенню благодатних умов для остаточного об'єднання німецьких земель, стала перемога Північнонімецького союзу у війні проти Франції і розгром Наполеона III. 18 січня 1871 р. було оголошено про створення Німецької імперії, державний лад якої знайшов відбиття в Конституції. Вона закріпила федеративний устрій монархічної держави. До федерації входили 22 монархії (серед них 4 королівства – Пруссія, Баварія, Саксонія, Вюртемберг; 18 герцогств і графств) і 3 вільних міста з республіканським ладом (Любек, Бремен, Гамбург). Суб'єкти федерації передавали ряд важливих повноважень центральній владі, зберігаючи урядову і законодавчу автономію. На чолі об'єднаної Німеччини стояв Імператор, влада якого носила спадковий характер. Він володів правом

вирішального слова в законодавчих колізіях. Імператор міг скликати і розпускати парламент, який складався з двох палат: Союзної ради (Бундесрату) і Рейхстагу. Рейхстаг був нижньою палатою, яка обиралася населенням. Йому належало право законодавчої ініціативи з питань, віднесених до імперської компетенції: про громадянство, про поліційний нагляд, про торгівлю і фінанси, про авторські та винахідницькі права, про засоби зв'язку і повідомлення, про права громадян і військове будівництво. Інтереси земель і вільних міст були представлені в Бундесраті. До його складу входили 58 представник від 25 суб'єктів федерації. Пруссія була представлена 17 депутатами і домінувала у верхній палаті, оскільки для блокування будь-якого рішення достатньо було 14 голосів. До компетенції Бундесрату входили: законодавство, питання бюджету і фінансів, відношення між членами союзу тощо. Беручи до уваги політичну гегемонію Пруссії у федерації, сучасники назвали це державне утворення "союзом нерівних". Держави, які були членами союзу, могли бути, відповідно до ст. 19, силувані до виконання Конституції шляхом езекуції (тобто, шляхом застосування сили), яка визначалася Бундесратом і проводилася до виконання імператором. Фактично повнота влади належала призначеному імператором канцлеру, який був не тільки єдиним імперським міністром, але і представником Бундесрату. За умови рівності голосів у верхній палаті парламенту його голос був вирішальним. На відміну від більшості європейських країн у Німеччині не був реалізований принцип "відповідального уряду" і на виконавчу владу не покладалася відповідальність. Конституція 1871 р. зафіксувала створення єдиної німецької держави у формі конституційної монархії. Законодавче закріплення владних повноважень імператора, канцлера, бундесрату і рейхстагу відбивало прогресивну тенденцію еволюції німецької державності: від абсолютної монархії до конституційної. Але державно-політичний лад, який установився після об'єднання, відзначався політичним консерватизмом і не втілював багатьох передових принципів й інститутів демократичної влади.

Конституція Німецької імперії вводила звичайні "права і свободи" – рівність перед законом, відміна феодальної юстиції, загальне чоловіче виборче

право, відміна цензури, буржуазні принципи правосуддя. У той же час держава залишалася поміщицько-монархічною. На відміну від Франції, де клас дворян був підірваний економічно, в Німеччині юнкерство зберегло свої землі, титули, замки і залишалося політичним лідером. Реакційний шлях об'єднання Німеччини відіграє потім згубну роль в історії і самої Німеччини, але і всієї Європи.